

Tomasz Stępniewski

Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej w dobie konfliktu zbrojnego na Ukrainie i Brexitu

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie

Abstrakt

W niniejszym artykule podjęto próbę spojrzenia – w sposób bardzo ogólny – na sytuację państw Partnerstwa Wschodniego (PW) Unii Europejskiej w warunkach trwającego na Ukrainie konfliktu zbrojnego (inaczej tzw. kryzysu ukraińskiego). Konflikt zbrojny trwający na Ukrainie powoduje, że zmianie uległa nie tylko sytuacja geopolityczna Europy Wschodniej, ale również warunki, w jakich realizowana jest polityka wschodnia Unii Europejskiej. Dość często Partnerstwo Wschodnie postrzegane jest jako polityka mało skuteczna, a nawet polityka, która straciła rację bytu. Pojawiają się też opinie o upadku projektu PW. Czy na pewno możemy mówić, że projekt PW nie spełnił oczekiwań? Czy działania Rosji wobec państw PW przyczynią się do tego, że osiągnięcie celów PW będzie niemożliwe? Unia Europejska w 2017 roku obchodzi 60-lecie bezprecedensowego wydarzenia w dziejach Europy – podpisania Traktatów Rzymskich. Należy jednak pamiętać, że UE boryka się z szeregiem trudności (w szczególności z kryzysem migracyjnym) oraz Brexitem. Czy w takich warunkach Wspólnota będzie w stanie myśleć o państwach PW? Czy Polska – wspierana przez państwa Grupy Wyszehradzkiej (V4) – będzie w stanie przekonać państwa członkowskie UE do aktywnego zaangażowania się w sprawy Wschodu?

Słowa kluczowe: *Unia Europejska, Partnerstwo Wschodnie, Ukraina, kryzys ukraiński, Brexit*

Abstract

The present paper constitutes a general review of the situation the European Union's Eastern Partnership (EaP) countries are in with regards to the armed conflict in Ukraine (the so-called Ukrainian crisis). The conflict results in geopolitical changes in Eastern Europe, but also influences conditions the European Union's

eastern policy is implemented in. The Eastern Partnership is quite frequently considered an inefficient policy. Some go as far as to claim it has lost its *raison d'être*. Observations claiming a decline of the EaP project are also made. Is it really true that the EaP project has failed to meet its objectives? Will Russia's actions towards EaP states prevent the objectives from being reached? In 2017, the European Union celebrates the 60th anniversary of the Treaty of Rome, which is unprecedented in the history of the continent. However, the fact that the EU is struggling with a series of crises (migration crisis in particular) and Brexit, cannot be forgotten. Will the EU be able to consider the position of EaP states in such a predicament? Will Poland, supported by the countries of the Visegrad Group (the V4), be able to convince EU member states to become actively involved in the matters of the East?

Keywords: *European Union, Eastern Partnership, Ukraine, Ukraine's Crisis, Brexit*

Wstęp

W niniejszym artykule podjęto próbę spojrzenia – w sposób bardzo ogólny – na sytuację państw Partnerstwa Wschodniego (szerzej o uwarunkowaniach sytuacji państw wschodnich objętych Europejską Polityką Sąsiedztwa i projektem PW w: (Kostanyan, 2017; Bouris and Schumacher, 2016; Thompson, 2015; Lannon, 2015; Rieker, 2014) Unii Europejskiej w warunkach trwającego na Ukrainie konfliktu zbrojnego (inaczej tzw. kryzys ukraiński) (szerzej nt. kryzysu ukraińskiego w: Youngs, 2017; Besier, Stokłosa, 2017; Korosteleva, 2016a; Natorski, 2016; Sakwa 2016). Konflikt zbrojny trwający na Ukrainie powoduje, że zmianie uległa nie tylko sytuacja geopolityczna Europy Wschodniej, ale również warunki, w jakich realizowana jest polityka wschodnia Unii Europejskiej. Dość często Partnerstwo Wschodnie postrzegane jest jako polityka mało skuteczna, a nawet polityka, która straciła rację bytu. Pojawiają się też opinie o upadku projektu PW. Czy na pewno możemy mówić, że projekt PW nie spełnił oczekiwań? Czy działania Rosji wobec państw PW przyczynią się do tego, że osiągnięcie celów PW będzie niemożliwe? Unia Europejska w 2017 roku obchodzi 60-lecie bezprecedensowego wydarzenia w dziejach Europy – podpisania Traktatów Rzymskich. Należy jednak pamiętać, że UE boryka się z szeregiem trudności (w szczególności z kryzysem migracyjnym) oraz Brexitem. Czy w takich warunkach Wspólnota będzie w stanie myśleć o państwach PW? Czy Polska – wspierana przez państwa Grupy Wyszehradzkiej (V4) – będzie w stanie przekonać państwa członkowskie UE do aktywnego zaangażowania się w sprawę Wschodu?

Analiza sytuacji w stosunkach Unia Europejska – państwa Partnerstwa Wschodniego

Zdaniem przedstawiciela Europejskiej Służby Działań Zewnętrznych (EEAS) UE, Partnerstwo Wschodnie jest projektem dojrzałym¹. Pomimo że traci na dynamice i że obecnie realizowany jest w specyficznych warunkach, nie można zapominać o tym, że postanowienia ze szczytów w Wilnie i Rydze są pomyślnie implementowane. Platformy wielostronne działają, dochodzi do spotkań na różnych szczeblach. Być może spotkania te są mało widoczne, ale odbywają się i wpływają – w mniejszym lub większym stopniu – na sytuację państw PW.

Nie ulega wątpliwości, że najważniejszym problemem jest dla PW przestrzeganie tego projektu w kategoriach geopolitycznych – myślenie o państwach PW w kontekście konieczności dokonania wyboru: albo z UE, albo z Rosją (słuchając wypowiedzi decydentów politycznych z UE, często można odnieść wrażenie, że państwa te nie mają innej opcji). Natomiast kiedy Polska i Szwecja tworzyły ten projekt, nie zakładały, że państwa nim objęte będą musiały dokonać takiego wyboru². Wyboru, który dla tych państw jest niezwykle trudny i wiąże się z wieloma komplikacjami (w przypadku Ukrainy obecnie są to trudności o charakterze egzystencjalnym). Oczywiście jest, że z najskuteczniejszą polityką mamy do czynienia wtedy, gdy towarzyszy ona perspektywie członkostwa w strukturach UE. Brak perspektywy takiego członkostwa powoduje, że UE nie ma instrumentów nacisku na te państwa³. Ale nie należy również zapominać, że państwa PW nie są obecnie gotowe do integracji europejskiej (biorąc pod uwagę niemal wszystkie kryteria członkostwa). Warto tutaj wspomnieć, że według najnowszych rankingów antykorupcyjnych w 2005 roku Ukraina zajmowała 107. miejsce na świecie, a w 2015 roku spadła na pozycję 142. Ponadto nie wszystkie państwa objęte projektem PW deklarują zamiar integracji z UE. O ile Gruzja, Mołdawia i Ukraina wyrażają chęć integracji z UE oraz implementują AA/DCFTA with the EU, o tyle Armenia, Azerbejdżan i Białoruś nie wyrażają takiej chęci. Jednak w ostatnim czasie prowadzone są rozmowy z Armenią w sprawie możliwości podpisania DCFTA (w formie, która nie będzie kolidowała

¹Wywiad 1, European External Action Service (EEAS), Headquarters Brussels; Russia Division, 15 września 2016 r.

²Partnerstwo Wschodnie zostało zainaugurowane przez Unię Europejską w czasie szczytu w Pradze 7 maja 2009 roku. PW jest projektem UE skierowanym do sześciu państw wschodniego sąsiedztwa UE: Armenii, Azerbejdżanu, Białorusi, Gruzji, Mołdawii i Ukrainy.

³Wywiad 2, European External Action Service (EEAS), Headquarters Brussels; Eastern Partnership, regional cooperation and OSCE, 15 września 2016 r.

z członkostwem Armenii od 2014 roku w Unii Eurazjatyckiej, kierowanej przez Rosję). Jeśli rozmowy na temat podpisania umowy z Armenią powiodą się, wówczas będzie możliwość rozpoczęcia takich rozmów z Azerbejdżanem i Białorusią⁴. Również społeczeństwa państw PW są podzielone, jeśli chodzi o perspektywę integracji z UE.

Biorąc pod uwagę sytuację wewnętrzną państw PW, najlepszym rozwiązaniem dla UE będzie położenie nacisku na pragmatyzm, elastyczność i poszukiwanie możliwości współpracy. Oczywiście polityka UE nadal winna opierać się na zasadzie „more for more” (która nie jest już stosowana w ramach EPS), ale logika tego działania nadal obowiązuje w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (Popowski, 2016). UE powinna również wdrożyć zasadę „less for less” w odniesieniu do państw PW. Przykładami takiego pragmatycznego działania jest wspieranie reform w państwach PW. Od skuteczności reform zależy pomyślność transformacji tych państw. Jeśli nie uda się przeprowadzić reform, trudno będzie mówić o zacieśnianiu relacji między UE i państwami PW. Wyraźnie należy zaznaczyć, że UE nie może odrobić lekcji za państwa PW. One same muszą dążyć do zmian i przeprowadzić reformy. Dlatego też UE powinna zaangażować o wiele większe środki finansowe na reformowanie tych państw. Problemem jest oczywiście korupcja (przykładem może być Mołdawia, w której doszło w ostatnim czasie do defraudacji środków UE). 22 września 2016 roku Bank Światowy opublikował swoje najświeższe prognozy na temat ukraińskiej sytuacji gospodarczej. Zgodnie z danymi BŚ wzrost ekonomiczny na Ukrainie w pierwszej połowie 2016 wyniósł 0,8 procenta (The World Bank, 2016). BŚ zauważa, że reformy są zbyt wolne, a słabość popytu zewnętrznego i konflikt z Rosją niszczą ożywienie gospodarcze na Ukrainie. Można powiedzieć, że teraz jest czas na działania UE w tym zakresie. Ukraina sama nie poradzi sobie ze skalą problemów i wojną z Rosją w Donbasie.

Kolejną kwestią jest liberalizacja ruchu wizowego. O ile Mołdawia została objęta ruchem bezwizowym, a Ukraina jest w trakcie procedury, o tyle Gruzja nadal oczekuje w kolejce. Wprawdzie Ukraina spełniła już wszystkie wymogi postawione jej przez UE w celu uzyskania ruchu bezwizowego, lecz decyzja w tej sprawie jeszcze nie zapadła. Prawdopodobnie stosowne decyzje zostaną podjęte w połowie 2017 roku. W UE prowadzone są też prace nad mechanizmem bezpieczeństwa, czyli wprowadzeniem „mechanizmu zawieszenia” (ang. „a suspension mechanism”) na wypadek złamania przez państwa objęte tym mechanizmem zasad funkcjonowania ruchu bezwizowego

⁴Wywiad 1, European External Action Service (EEAS), Headquarters Brussels; Russia Division, 15 września 2016 r.

(ang. „visa-free travel in the EU”). Na niekorzyść Ukrainy przemawia fakt, że mechanizm ten UE przygotowuje na potrzeby potencjalnego ruchu bezwizowego z Turcją. Połączenie tych spraw opóźniło wdrożenie tego projektu dla Ukrainy i Gruzji. Ponadto nie należy zapominać, że Ukraina nie kontroluje całego swojego terytorium (Krym został zaanektowany przez Rosję, w Donbasie trwa wojna), co też – zdaniem niektórych państw członkowskich – stawia pod znakiem zapytania wdrożenie ruchu bezwizowego. Należy jednak mieć nadzieję, że Ukraina i Gruzja – podobnie jak Mołdawia – zostaną prędzej czy później objęte ruchem bezwizowym z UE. Pozytywny sygnał został wysłany we wrześniu 2016 roku ze strony Parlamentu Europejskiego. Następnie przedstawiciele państw członkowskich w Radzie UE zatwierdzili w maju zniesienie przez Unię Europejską wiz dla obywateli Ukrainy. Tak więc są szanse na to, że sprawa zakończy się pomyślnie i Ukraina zostanie objęta ruchem bezwizowym w 2017 roku. Z punktu widzenia skuteczności polityki UE jest niezwykle ważne, żeby społeczeństwa tych państw nie stały się zakładnikami sytuacji politycznej. Społeczeństwa państw PW powinny mieć możliwość przyjazdu na terytorium UE, tym bardziej że UE w odniesieniu do państw PW kładzie nacisk na kontakty międzyludzkie (ang. „people-to-people contacts”). Ponadto UE również powinna jeszcze bardziej wspierać społeczeństwo obywatelskie w państwach PW, młodych polityków i liderów politycznych, którzy chcą zmian, wolne media, średnie i małe przedsiębiorstwa etc. Można postawić tezę, że wydaje się mało prawdopodobne, by systemy polityczne tych państw w najbliższej przyszłości uległy zmianie, dlatego też UE powinna wspierać społeczeństwo obywatelskie i inicjatywy oddolne. To właśnie bunt społeczny przeciw reżimowi W. Janukowycza, który określamy mianem Euromajdanu (także „Rewolucją Godności”), spowodował na Ukrainie w lutym 2014 roku zmianę sytuacji politycznej tego państwa. Tak więc widać, że potencjał obywatelski Ukrainy – i w mniejszym stopniu innych państw PW – jest olbrzymi i decydenci państw członkowskich UE winni o tym pamiętać.

Rosja i jej polityka faktów dokonanych we wschodnim sąsiedztwie Unii Europejskiej

Państwa PW nie funkcjonują w próżni, są zależne od uwarunkowań wewnętrznych oraz zewnętrznych. Spośród uwarunkowań zewnętrznych ważna jest postawa nie tylko UE, ale również Rosji. Dlatego też z punktu widzenia sytuacji państw PW istotne jest spojrzenie na cele Rosji (cele realistyczne, a nie deklarowane) wobec tych państw. Chodzi o rozpoznanie celów tak-

tycznych, ale również celów strategicznych wobec państw PW, szerzej wobec państw poradzieckich. Można powiedzieć, że od wybuchu wojny Rosji z Ukrainą (wojny hybrydowej lub też wojny „podprogowej”), Rosja dąży do zdestabilizowania sytuacji w południowej i wschodniej części Ukrainy w celu ich oderwania bądź też doprowadzenia do sytuacji „terenów okupowanych” lub do stworzenia quasi-państwa (casus Naddniestrza). Sytuacja ta rozgrywa się w bezpośrednim sąsiedztwie państw V4, a tym samym pośrednio wpływa na bezpieczeństwo państw Grupy Wyszehradzkiej. Działania prewencyjne na forum UE i OBWE są niezbędne dla stabilizacji sytuacji na Ukrainie (Stępniewski, 2016b, s. 337-344).

Szybki proces demokratycznych przemian na Ukrainie – w opinii rosyjskich polityków – stanowi ogromne zagrożenie dla interesów Rosji i jej decydentów politycznych. Jak wiadomo, demokratyzacja Ukrainy będzie możliwa dzięki pomocy struktur zachodnich i ścisłej z nimi współpracy. Rosja zdaje sobie z tego sprawę i dlatego tak ostro reaguje na możliwość członkostwa Ukrainy w UE i NATO. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że celem strategicznym Rosji wobec Ukrainy jest zapobiegnięcie jej demokratyzacji i integracji z Zachodem (szerzej zob.: Stępniewski, 2016b, s. 181-193; Korosteleva, 2016b).

Znany i często komentujący w mediach zachodnich politykę międzynarodową rosyjski badacz Sergey Karaganov wielokrotnie powtarzał, że Rosja nie będzie potęgą globalną, dopóki nie stanie się potęgą regionalną. Dlatego też zdaniem wielu badaczy Ukraina jest kluczowa dla projektów mocarstwowych Rosji. Oczywiście Rosja mogłaby stać się potęgą regionalną, a w przyszłości odgrywać kluczową rolę w polityce światowej. Wojna z Ukrainą stawia pod znakiem zapytania osiągnięcie tych celów przez Rosję.

Niemniej jednak należy zauważyć, że na przestrzeni ostatnich dwóch dekad Rosja wykazała się olbrzymią determinacją w reintegracji obszaru poradzieckiego. Zagwarantowanie sobie hegemonicznych wpływów w przestrzeni poradzieckiej i wyparcie Zachodu służyć ma – w optyce Rosji – wzmocnieniu jej mocarstwowości w wymiarze regionalnym i globalnym oraz realizacji szeregu pomniejszych interesów o charakterze społeczno-ekonomicznym. Ponadto Rosja, w celu obrony swojej strefy wpływów, nie zawahała się przed obraniem konfrontacyjnej polityki wobec Zachodu. Należy też podkreślić, że zależność (na wielu płaszczyznach) Ukrainy i innych państw PW od Rosji jest znaczna i wyraźna. Innymi słowy, Rosja posiada wiele instrumentów wpływu na sytuację wewnętrzną tych państw (Stępniewski, 2016a, s. 17-27; Korosteleva, 2013, s. 11-36).

Grupa Wyszehradzka i sytuacja państw wschodnich

W ramach państw Grupy Wyszehradzkiej na scenie politycznej zachodzą zmiany, które mają wpływ na kształt i skuteczność współpracy tej grupy. Żeby projekty wsparcia dla Ukrainy były skuteczne, państwa V4 muszą zdać sobie sprawę z faktu, że bieżące interesy (kwestie dostaw energii z Rosji, inwestycje rosyjskie w tych państwach) nie mogą stać ponad myśleniem strategicznym o naszym wschodnim sąsiedzie (Ukrainie) i koniecznością udzielenia mu pomocy w trudnej sytuacji. Żeby współpraca w ramach V4 była skuteczna i efektywna, potrzebna jest właściwa postawa nie tylko Polski, ale też innych państw Grupy Wyszehradzkiej.

Z jednej strony, wojna Rosji z Ukrainą ujawnia coraz większe różnice stanowisk państw V4 wobec tego konfliktu. Jest to widoczne zwłaszcza przy okazji dyskusji o sankcjach nakładanych przez Unię Europejską na Rosję w związku z jej działaniami wobec Ukrainy. Okazuje się, że nie tylko Węgry są sceptycznie nastawione wobec wprowadzonych sankcji, ale także Czechy i Słowacja. W tej sytuacji Polska jawi się jako państwo osamotnione w walce o sprawę Ukrainy. Sytuacja ta pokazuje, że należy postawić pytania o spójność działań V4 i możliwości realizacji wspólnych projektów, a także o dzisiejszą kondycję Grupy Wyszehradzkiej. Z drugiej strony, Grupa Wyszehradzka nie jest i nie była monolitem i podziały oraz różnice stanowisk nie są niczym nowym. O wiele więcej można osiągnąć, jeśli wyjdziemy z założenia, że Grupa Wyszehradzka jest platformą współpracy, niż jeśli będziemy się zastanawiać, jakie należy podjąć działania, żeby zmienić sytuację.

Brexit a polityka wschodnia Unii Europejskiej

23 czerwca 2016 roku społeczeństwo Wielkiej Brytanii opowiedziało się za opuszczeniem Unii Europejskiej. Sytuacja ta rodzi konieczność ułożenia nowych stosunków UE – Wielka Brytania, przy czym do wyboru jest wiele scenariuszy rozwoju sytuacji. Dwa warianty wydają się dość prawdopodobne: pierwszy – handel preferencyjny w stosunkach dwustronnych, drugi – utrzymanie wspólnego rynku. Ostateczna forma tych stosunków będzie zależała od negocjacji dwustronnych oraz od decyzji głównych państw UE, jak Niemcy, Francja, Włochy, Hiszpania czy też Polska.

Wielka Brytania, jako członek Unii od 1973 roku, miała wpływ na kształt nie tylko polityki wewnętrznej UE, ale również polityki zagranicznej, w tym polityki wobec Europy Wschodniej i Rosji. Wielka Brytania kładła nacisk na politykę rozszerzenia i dość często sceptycznie odnosiła się do po-

lityki rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej. Brexit oznacza, że UE i jej polityka zagraniczna ulegną zmianom. Brak państwa, które miało potencjał i siłę oddziaływania na instytucje UE może również wpłynąć na relacje Unii z państwami wschodnimi. Dodatkowo, Wielka Brytania podzielała dość często stanowisko Polski w odniesieniu do państw PW i wspierała inicjatywy i projekty skierowane do tej części Europy. Można stwierdzić, że Brexit będzie miał negatywne skutki nie tylko dla Wielkiej Brytanii, ale również dla Wspólnoty. Istotne jest również to, że będzie miał negatywny wpływ na kształt i kierunki współpracy UE z państwami Europy Wschodniej.

Konkluzje

W 2017 roku mija osiem lat od uruchomienia projektu PW i potrzebne jest ponowne spojrzenie na ten projekt, jego osiągnięcia, cele i możliwości. Tym bardziej że w 2017 roku planowany jest szczyt PW w Brukseli. Konieczna jest zmiana podejścia, ale również narracji, jeśli chodzi o projekt PW i państwa nim objęte. W polityce ważne są między innymi symbole, a takim symbolem będzie szczyt PW w 2017 roku i nowa odsłona tej polityki. Należy wskazać na nowe obszary i płaszczyzny, w których PW będzie stwarzało możliwość zacieśniania współpracy między PW a UE. Tym samym będzie można podkreślić, że głosy ekspertów i polityków z państw PW o tym, że projekt ten upadł, są niesłuszne i niezgodne ze stanem faktycznym. Nie można jednak zapominać, że w UE mamy do czynienia z sytuacją, w której myślenie o państwach PW schodzi na dalszy plan. Dlatego też ważne jest, żeby państwa Grupy Wyszehradzkiej na forum UE przypominały o sytuacji państw PW, wstawiały się za nimi, żeby nie pozwalały zapomnieć o toczącej się wojnie Rosji z Ukrainą w Donbasie. Kryzys Ukrainy jest wyzwaniem nie tylko dla bezpieczeństwa Ukrainy, ale też dla bezpieczeństwa i porządku europejskiego i światowego. Jak zauważa Paul Ivan, istotne jest dla UE podkreślanie, że to Rosja dokonała aneksji Krymu, to Rosja prowadzi wojnę z Ukrainą i to Rosja złamała zasady prawa międzynarodowego⁵. Sankcje nałożone przez UE na Rosję są właściwą reakcją na politykę faktów dokonanych prowadzoną przez Rosję. Dlatego UE winna naciskać na realizację porozumień Mińsk II i ich implementację przez Rosję.

Rekapitulując, podejście UE do państw PW musi ulec zmianie, gdyż zmieniła się sytuacja geopolityczna we wschodnim sąsiedztwie. Konflikt zbrojny na Ukrainie oraz coraz bardziej asertywna postawa Rosji wobec wschodnich sąsiadów powodują, że UE zmuszona jest do reagowania. Do-

⁵Wywiad z Paulem Ivanem (European Policy Centre, Brussels), 12 września 2016 r.

datkowo nowy prezydent USA Donald Trump również nie wykazuje zbytnej wrażliwości w kwestii spraw Europy Wschodniej (szczególnie Ukrainy), co też rodzi nowe warunki dla rozwiązywania spraw wschodnich. Ponadto nie wszystkie państwa PW są skłonne do zacieśniania współdziałania. W związku z tym pojawia się pytanie: w jaki sposób UE może skutecznie współpracować z państwami PW, skoro część z nich nie wyraża takiego zainteresowania? W jaki sposób polityka UE może być skuteczna, skoro brakuje wzajemnej współpracy i zrozumienia? Należy również pamiętać, że jednym z ważnych elementów utrudniających współpracę UE z państwami PW jest korupcja, która trawi systemy polityczne państw PW oraz utrudnia (uniemożliwia) zmianę sytuacji tych państw.

Bibliografia

- Besier, G. & Stokłosa, K. (eds.) (2017). *Neighbourhood Perceptions of the Ukraine Crisis. From the Soviet Union into Eurasia?*. Oxon and New York: Routledge.
- Bouris, D. and Schumacher, T. (eds) (2016). *The Revised European Neighbourhood Policy: Continuity and Change in EU Foreign Policy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. <http://pubdocs.worldbank.org/en/705541474523591719/WB-Economic-Update-September-2016-en.pdf>, 10.05.2017.
- Korosteleva, E. (2013). "Evaluating the role of partnership in the European Neighbourhood Policy: The Eastern neighbourhood". W: *Eastern Journal of European Studies*, Vol. 4, No. 3.
- Korosteleva, E. (2016a). "The European Union, Russia and the Eastern region: The analytics of government for sustainable cohabitation". W: *Cooperation and Conflict*, Vol. 51, No. 3.
- Korosteleva, E. (2016b). "EU-Russia relations in the context of the eastern neighbourhood", Policy Brief, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, May.
- Kostanyan, H. (ed.), (2017). *Assessing European Neighbourhood Policy. Perspectives from the literature*. Brussels: CEPS and London: Rowman and Littlefield International.
- Lannon, E. (2015). "More for more or less for less: From the rhetoric to the implementation of European Neighbourhood Instrument in the Context of the 2015 ENP review", IEMed Overview, Barcelona: European Institute of the Mediterranean.
- Natorski, M. (2016). "The EU and crisis in Ukraine: Policy continuity in times of disorder?". W: D. Bouris and T. Schumacher (eds), *The Revised European Neighbourhood Policy: Continuity and Change in EU Foreign Policy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Popowski, M. (2016). Deputy Director-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (DG NEAR), European Commission), w czasie dyskusji panelowej pt. "Money in Politics: State-building, democracy and corruption in the Eastern Neighbourhood", European Endowment for Democracy and the Office of International IDEA, Brussels, 16 września 2016.
- Rieker, P. (2014). "The European Neighbourhood Policy: An instrument for security community building", NUPI Working Paper, No. 832, Oslo: Norwegian Institute of International Affairs.
- Sakwa, R. (2016). *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*. London: I.B.Tauris.
- Stepniewski, T. (2015). "The EU's Eastern Partnership and the Way Forward After Riga". W: *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*, Vol. XXIV, No. 1-2.
- Stepniewski, T. (2016a). "The Eastern Policy of the European Union. The Role of Poland". W: *POLITEJA. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, nr 41.
- Stepniewski, T. (2016b). "The European Union and Eastern Partnership: Crises and Strategic Assessment". W: *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, Rok 14, Zeszyt 5.
- The World Bank, (2016). *Ukraine Economic Update*, September 22.
- Thompson, J. (2015). "The Global Players in the EU's Broader Neighbourhood". W: S. Gstöhl and E. Lannon (eds), *The neighbours of the European Union's neighbours: Diplomatic and geopolitical dimensions beyond the European neighbourhood policy*. 1st edition, Farnham: Ashgate Publishing Ltd.
- Youngs, R. (2017). *Europe's Eastern Crisis. The Geopolitics of Asymmetry*. Cambridge: University Press.

Wywiady

- Wywiad 1, European External Action Service (EEAS), Headquarters Brussels; Russia Division, 15 września 2016.
- Wywiad 2, European External Action Service (EEAS), Headquarters Brussels; Eastern Partnership, regional cooperation and OSCE, 15 września 2016.
- Wywiad z Paulem Ivanem (European Policy Centre, Brussels), 12 września 2016.